

UDK: 323.2 (497.6 Ljubinje) " 16 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2022.51.81
Izvorni naučni rad
Primljen: 10. 8. 2022.
Prihvaćen: 16. 11. 2022.

Sedad Bešlija

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sedad.beslija@iis.unsa.ba

O društveno-političkim prilikama u kadiluku Ljubinje u 17. stoljeću (do početka Bečkog / Morejskog rata)*

Apstrakt: Ovaj rad se na temelju dostupne arhivske građe i stručne literature bavi historiografskom rekonstrukcijom društveno-političkih prilika u Ljubinjskom kadiluku od početka 17. stoljeća pa sve do izbijanja Bečkog rata / Morejskog rata. Ljubinjski kadiluk je dijelio sudbinu pograničnih dijelova Hercegovačkog sandžaka. U dinamičnoj sredini izloženoj raznim napadima i nesigurnostima sa strane, zabilježeni su tragovi političkog, privrednog, obrazovnog i kulturnog života kao i koegzistencija pripadnika različitih vjera te niz legatora/vakifa koji su kroz svoje zadužbine upisali svoje ime u historiju ovog područja.

Ključne riječi: kadiluk, stanovništvo, granica, nasilje, privreda, vakufi/legati.

Abstract: Based on the available archival materials and professional literature, this paper deals with the historiographical reconstruction of socio-political circumstances in the Kaza of Ljubinje from the beginning of the 17th century until the outbreak of the Wars of the Holy League/Morean War. The Kaza of Ljubine shared the fate of the border parts of Herzegovinian Sanjak. In dynamic environment exposed to various attacks and insecurities from the

* Rad realiziran u okviru projekta prijavljenog u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu pod naslovom: "Upravno-sudska podjela Hercegovačkog sandžaka u 17. stoljeću".

outside, traces of political, economic, educational and cultural life were recorded, as well as the coexistence of members of different religions and a series of legators/waqifs who wrote their name in the history of this area through their endowments.

Keywords: kaza, population, border, violence, economy, waqfs/endowments

Nakon izgradnje urbanog jezgra Ljubinja u drugoj polovini 16. stoljeća, nahija Ljubinje, koja je obuhvatala samo Ljubinje sa širom okolinom, podignuta je u rang kadiluka krajem istog stoljeća, a u do sada sačuvanim arhivskim izvorima prvi put se kao kadiluk spominje 1633. godine.¹

U toku 17. stoljeća, Ljubinje je, zajedno s Novim, Gabelom i Imotskim, predstavljalo jedan od “širih” hercegovačkih geografskih centara. Uz Stolac, Konjic, Ljubuški i Duvno, Ljubinje je jedan od kadiluka koji su osnovani u toku navedenog stoljeća u kojem je, uglavnom, egzistiralo 16 hercegovačkih kadiluka.

I kod istraživanja historijata Ljubinskog kadiluka istraživači se susreću s problemom čestih promjena u upravnoj podjeli Hercegovačkog sandžaka, a koje se ne mogu do kraja ispratiti zbog vrste, ali i dostupnosti arhivskog materijala. Fenomeni poput spajanja kadiluka, dodjeljivanja jednog kadiluka kadiji drugog kadiluka u arpaluk ili ponovnog osamostaljenja nekog od kadiluka zabilježeni su i u 17.

¹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Svjetlost, 1982), 196. O dolasku Ljubinja pod osmansku vlast i nahiji Ljubinje do kraja 16. stoljeća vidi detaljnije: Šabanović, *Bosanski pašaluk*; Ahmed S. Aličić, preveo i priredio, *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sv. 1 i 2 (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2014).

U novijim istraživanjima može se pronaći podatak da je Ljubinje od 1592. godine dobilo statut kadiluka. Haso Popara navodi: “Već prije 1591. godine Ljubinje je steklo pravni status grada (kasabe) s dvije džamije, medresom tipa Daru-l-hadis, mektebom, zavijom, hanom, bunarevima, abdesthanama i drugim objektima. Sljedeće 1592. godine Ljubinje postaje sjedištem kadiluka, kojem su pored okolnih sela, pripojeni i nahija Trebinje s okolinom, te i dio nahije Zupci iznad južnog dijela Konavla.” Haso Popara, *Vakufi hadži Ahmed-age i Mustafa-age – osnove nastanka i razvoja kasabe Ljubinje krajem 16. i tokom 17. stoljeća* (Mostar: Muftijstvo mostarsko, 2020), 18.

stoljeću. Tako su, naprimjer, Stolac, Ljubinja i Cernica s jedne, Ljubinja i Nevesinje s druge, te Ljubinja i Belgraddžik (Konjic) s treće strane, imali ponekad zajedničkog kadiju.² Na početku 18. stoljeća navode se sljedeće nahije u okviru Ljubinjanskog kadiluka: Ljubinja, Ljubomir, Popovo i Trebinje, premda se u 16. stoljeću posljednje dvije nahije susreću i u sastavu Novskog kadiluka.³ I u ovom slučaju, novoformirani kadiluk Hercegovačkog sandžaka proizašao je iz nahije, a sjedište mu postaje mjesto po kojem je nahija nosila ime.

Na osnovu arhivske građe, u prilici smo upotpuniti saznanja o imenima ljubinjanskih kadija i godinama u kojima su bili na tom položaju u toku 17. stoljeća, i to: Sulejman sin Muhamedov 1603, Ahmed sin Hasanov (ili Husamov) 1604. i 1605, Sulejman 1606/07, Mehmed 1612, Alija sin Kemalov i Husejin sin Mustafin 1613, Abduldželim 1616, Muhamed 1617, Sulejman sin Hasana 1619, Mehmed sin Mahmudov 1623, Alija sin Alijin 1623–1624, Osman sin hadži Muhameda 1624, Mustafa 1625, Hasan sin Memijin 1625, Mustafa 1626, Ishak i Ibrahim, sin Mahmudov 1630, Mustafa i Hasib sin Mehmedov 1631, Husejin sin Muhamedov 1631/32, Alija 1632, Mehmed sin Mehmedov 1633/34, Hasan 1634/35, Ramadan 1638, Husejin 1640, Mustafa 1641, Abdulgaffar 1642, Ahmed 1644, Alija sin Huseinov (Hasanov) 1645, Mustafa 1646, Abdalbaki 1646, Mustafa sin Ibrahima 1648, Ishak i Sulejman, sin Hasanov 1650, Ramadan 1650, Fejzullah sin Omerov 1651, Osman, Šaban i Mustafa 1655, Salih 1655, Mehmed sin hadži Ahmedov 1661–1665, Mustafa i Mehmed 1666, Šaban 1667/68, Ishak

² Hivzija Hasandedić, *Genealoška istraživanja (porijeklo i status, istaknuti pojedinci nekih muslimanskih porodica u Hercegovini)* (Mostar: Islamski kulturni centar, 2009), 76; Jusuf Mulić, *Hercegovina – Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva, Od početka XVII stoljeća do kraja osmanske vladavine*, knj. 2/2 (Mostar: Muzej Hercegovine, 2007), 62–63. Na jednom mjestu se navodi da je u Ljubinju oko 1675. godine bila administrativna uprava i za Popovo tj. da “oni koji upravljaju tim mjestima rezidiraju u Ljubinju i u Gabeli, to jest u župi Popovo rezidira kadija, sudac iz Ljubinja, a u Gracu rezidira onaj iz Gabele.” Ljubo J. Mihić, *Ljubinja sa okolinom* (Šabac: GIP “Dragan Srnić”, 1975), 188.

³ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 167, 230, 231; Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: El-Kalem, 1990), 273.

1671/72, Šaban 1674, Abdulkadir 1678, Mustafa 1684, Ali 1691, Mustafa 1693. i Husein 1701. godine.⁴

Sredinom 17. stoljeća, prema opisu Evlije Čelebija, Ljubinje je “kadiluk u rangju od 150 akči” sa svim upravnim službenicima koje su imali i drugi slični kadiluci. Imao je “dvije mahale s 200 tvrdo zidanih kuća od kojih svaka ima puškarnicu kao tvrđava”. Tu je bila i džamija Mustafa-age⁵, zatim hadži Ahmed-agin mesdžid, medresa, mekteb, dvije tekije, hamam, han i desetak prikladnih i skromnih dućana.⁶ Od vakufskih objekata koji su postojali i u ovom stoljeću treba spomenuti Daru-l hadis i Daru-l kurra’ kao i zaviju kao dio vakufskog kompleksa hadži Ahmed-age, što se vidi iz jednog sudskog dokumenta 1592.

⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), Istanbul, Maliyeden Müdevver, No. 1414; Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Dubrovnik, Acta Turcarum (dalje: AT), B 30-3a, B 50-2, B 65-1a, B 79-2, B 79-25, B 79-29a, B 79-31a, B 79-38, B 79-86, B 79-88a, B 92-1a, B 123-7, C 6-1a, C 6-42b, C 8-11a, C 8-15, C 8-17, C 8-26a, C 8-28a, C 8-36a, C 8-45, C 8-65a, 1201, 1213, 1232, 1213, 1202, 4047, 4097a, 4107a, 4255a, 4346, 4281a, 4282a, 4331, 4344, 4364, 4388a, 4390b, 4393a, 4425a, 4465a, 4499a, 4592a, B 79-50a, B 79-51a, B 79-66a, C 8-46a, C 8-72a, C 8-82a, C 6-52, C 6-47a, C 6-26, C 6-1a, C 6-33a; Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije (dalje: AHNK/Ž), Mostar, Acta Turcarum (dalje: AT), OZ-DK 10/477-479, 10/485, 10/486, 11/545, 12/596, 13/641; Up. H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 107-108.

⁵ Novija istraživanja utemeljena na analizi vakufnama s kraja 16. i početka 17. stoljeća pokazala su da je “veliki ljubinjki dobrotvor” Kajiš Mustafa-aga sin Mahmudov, unuk Abdulhamidov, praunuk Hasanov i prapraunuk Vukosavov, rođen najvjerojatnije krajem druge ili početkom treće decenije 16. stoljeća, a umro između januara 1604. i decembra 1606. godine ili eventualno 1613. godine, pod uvjetom da je tačan tarih njegove smrti, da je porijeklom iz sela Žabice kod Ljubinja, te da je najprije bio na dužnosti upravitelja sultanskih riznica (Reis-i hâzinîn-i sultâniye), a potom i babussaade-aga odnosno kapu-aga na osmanskom dvoru u doba sultana Mehmeda III i Ahmeda I te da nije riječ o kizlaragi sultana Osmana II, kako je “proizvoljno” naveo Evlija Čelebi, a od njega preuzimali kasniji istraživači. Mustafa-aga se posljednji put na položaju kapu-age spominje u vakufnami Fatme-kadune, kćerke Abdurrahmanove i sestre umrlog kapu-age Gazanfer-age 20. maja 1607. godine. Podaci navedeni prema: Elma Korić, “Utemeljitelj Kizlaragine džamije u Ljubinju Kajiš Mustafa-aga sin Mahmudov, kapuaga na osmanskom dvoru u Istanbulu, i njegov vakuf”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 67 (2018): 199-202. i Popara, *Vakufi hadži Ahmed-age i Mustafa-age*, 21-50. U nastavku rada držat ćemo se rezultata navedenih istraživanja.

⁶ Evlija Čelebi, *Putopis – Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao H. Šabanović (Sarajevo: Svjetlost, 1967), 415-416.

godine.⁷ Francuski diplomata i putopisac Mišel Kikle nekoliko godina ranije za Ljubinje piše da je “veliko i lijepo selo s džamijom”.⁸

Zabilježeno je da je hamam u Ljubinju radio i početkom 18. stoljeća, a voda je dopremana iz bunara “kojih je u Ljubinju bilo 36 kao i više čatrnja. Skoro svaka kuća imala je čatrnju, a u Serdarevića mahali (Barnosima) bilo je šest bunareva”.⁹

Poznate kule u ljubinjском kadiluku bile su: Bubića kula, kula paše Seirića, Bakirbegovića kula u Prekopcima, Burekova kula u Prisojanima, Durmiš-pašina kula, Serdarevića kula u Barnosima, Mataradžića kula, Serdarevića kula u Velićanima u Popovu polju i Pašo Selim-agina odnosno Derviš-bašina kula u Uboskom.¹⁰

Centralna ljubinjска građevina, podignuta prije 1592. godine, bila je džamija Kajiš Mustafa-age. U njegovoj vakufnami iz 1606. godine stoji da je “džamija sagrađena u oblasti poznatoj kao Ljubinje, jednoj od nahija kadiluka Nevesinje, u oblasti Rumelije, neka je sačuvana od nevolje i smutnje dok je svijeta i vijeka”.¹¹ Od podataka iz 17. stoljeća koji se odnose na navedenu džamiju zabilježeno je da su imamsku i mujezinsku dužnost vršili: Ibrahim halifa, hatib, Ali-hodža, imam i Oruč halifa, mujezin 1604, hatib Ibrahim 1613, Mustafa-hodža mujezin 1634, Mehmed halifa, imam 1638, Husejin Čelebija mujezin 1645, Mehmed-efendija, hatib, Mustafa ef. Karahodžić, imam, Islam Torlak-hodža i Ebu Bekir, mujezini 1655. godine.¹² Pored toga, u Mustafa-aginoj medresi su tokom 17. stoljeća predavali sljedeći muderrisi: Mahmud-hodža, sin

⁷ Popara, *Vakuf hadži Ahmed-age i Mustafa-age*, 22.

⁸ Ćiro Truhelka, “Opis Dubrovnika i Bosne iz 1658. godine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 17 (1905): 422.

⁹ Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 110, 113.

¹⁰ Anđelko Zelenika, “Nepoznate i malo poznate spomeničke vrijednosti Ljubinja”, *Naš krš – Bilten speleološkog društva*, br. 14-15 (1983): 121; Mevlida Serdarević, *Priče i legende bošnjačkih porodica Serdarevići iz Ljubinja* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2020), 20.

¹¹ Navedeno prema: Korić, “Utemeljitelj Kizlaragine džamije u Ljubinju”, 202.

¹² DAD, AT, B 79-51a, B 79-66a, B 79-70a, B 79-88a, B 79-90a, C 6-1a, C 6-41b, 1220; Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 111.

Husinov 1645, Mustafa-hodža 1661. i Abdulislam-efendija 1665. godine.¹³ Kajiš Mustafa-aga je, također, vakif jednog Daru-l-hadisa, medrese i česme u Istanbulu.¹⁴

Treba spomenuti i Defterdar Husein ef. džamiju u Uboskom koja prema predanju potječe iz prve polovine 17. stoljeća. Navodno, defterdar je bio iz porodice Smailhodžića.¹⁵

Za stanovnike Ljubinja, Čelebi navodi da su “porijeklom iz Novog i da imaju nošnju kao Novljani, a međusobno govore bosanski i latinski”.¹⁶ Dolazak porodica iz Novog u Ljubinje datira se još u doba Kandij-skog rata.¹⁷ Također, mnoge porodice su se iz Novog doselile u Ljubinje i koncem 17. stoljeća.¹⁸ Čelebi u Ljubinju nalazi dvije, Hasadedić navodi šest mahala i to: Barnosi, Cernica, Obor, Prekopci, Prisojani i Raspaci, dok Mulić piše da su u Ljubinju bile: Bubića mahala, Cernica, Donja i Gornja Varduša, Donji Barnosi (Serdarevića), Gornji Barnosi, Raspanica (danas Raspaci) i Prekorci.¹⁹

Polovinom 17. stoljeća na ovom prostoru živjelo je više muslimanskih porodica. Navodi se da su najrazgranatija, a možda i najstarija ljubinjaska porodica bili Serdarevići. Iz te porodice su se vremenom izdvojile i nastale sljedeće porodice: Begovići, Fazlići, Kadići, Mulahuseinovići, Omergići i Softići.²⁰

¹³ DAD, AT, B 79-66a, C 6-41b, C 8-46a, C 8-78a; Navedeno prema: Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 112-119.

¹⁴ Detaljnije o Mustafa-aginom vakufu u: Korić, “Utemeljitelj Kizlaragine džamije u Ljubinju”, 207-209.

¹⁵ Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 120. Novija istraživanja iznose tezu da je riječ o Defterdar Hasan efendiji, sinu Defterdar Ali-efendije Kanabaka, čiji potomci više od tri stoljeća žive u Medini u S. Arabiji. Smail-hodža bi mogao biti “daleki potomak, a ne predak vakifa”. Popara, *Vakufi hadži Ahmed-age i Mustafa-age*, 66-67 (fusenota 97).

¹⁶ Čelebi, *Putopis*, 415-416.

¹⁷ Serdarević, *Priče i legende*, 31.

¹⁸ Hasandedić, *Genealoška istraživanja*, 78.

¹⁹ Serdarević, *Priče i legende*, 24. (Up. Hasandedić, *Genealoška istraživanja*, 78. i Mulić, *Hercegovina*, knj. 2/2, 452)

²⁰ Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 119.

Od uglednih Ljubinjaca, spominje se da je na početku 17. stoljeća u Ljubinju živio spahija Ahmed Bubić koji je slovio kao veoma ugledna i utjecajna ličnost. Godine 1704. tu je živio Sulejman Bubić, po zanimanju trgovac.²¹

Na teritoriji Ljubinjskog kadiluka ili na njegovim južnim, jugoistočnim i jugozapadnim administrativnim granicama zabilježeno je prisustvo i razvoj vjerskog života nemuslimanskih zajednica odnosno katoličke i pravoslavne crkve. Najveći dio trebinjskog dijela Trebinjsko-mrkanjske biskupije upravo se nalazio na tom području.

Sveopća katolička obnova u duhu načela i odluka Tridentskog sabora (1545–1563) koja predviđa uređenje biskupija i širenje katoličkih misija u “zemljama nevjernika” započela je koncem 16. i početkom 17. stoljeća. To je važno posebno za vrijeme pontifikata Klementa VIII (1592–1605) i Pavla V (1605–1621) kada su pokrenuti pripremni radovi koji su doveli do osnivanja Kongregacije de Propaganda Fide 1622. godine pod Grgurom XV (1621–1623).²²

Katolička crkva je na prostoru Hercegovačkog sandžaka u 17. stoljeću egzistirala kroz dvije biskupije (Makarsku i Trebinjsko-mrkanjsku) te franjevački red. Upravo u gore navedenom kontekstu događa se i obnova Makarske biskupije 1615. godine. Za to su postojali povoljni uvjeti koje je, između ostalog, omogućila i osmanska vlast odnosno tradicionalni odnos osmanskog državnog sistema spram konfesionalnog pitanja.²³

Također, historijski podaci govore o stanovitom rivalstvu između pojedinih biskupija odnosno biskupa koji su se borili za svoj posjed i polje

²¹ Hasandedić, *Genealoška istraživanja*, 78.

²² Krunoslav Draganović, “Izvešće apostolskog vizitatora Petra Masarehija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624.,” *Starine*, knj. 39 (1938): 1-10.

²³ Karlo Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1972), 60-61.

djelovanja.²⁴ Tako je rimska Kongregacija de Propaganda Fide tridesetih godina 17. stoljeća donijela konačnu odluku u korist trebinjsko-mrkanjskog biskupa kojom je priznala da Popovo i Gradac (Zažablje) pripadaju njegovoj biskupiji. Time je granica spomenute biskupije protegnuta “sigurno i pravo” do Neretve.²⁵ Tek je 1675. godine biskup Primi razdijelio župu Popovo. Jedna je imala sjedište u Ravnom, a druga u Belenićima. Potom joj je pripojena misija u Žurovićima. Tako je biskupija imala tri župe: Gradac, Popovo i Beleniće.²⁶

S druge strane, prema nekim istraživanjima, na području Trebinjsko-mrkanjske biskupije najvjerojatnije u 17. stoljeću sagrađene su sljedeće crkve: u Belenićima kod Ravnog Crkva sv. Ilije prije 1622, u Dubljanima kod Ravnog Crkva sv. Gospe Karmelske prije 1622, u Glumini kod Ravnog Crkva sv. Petra prije 1622, u Orahovom Dolu kod Ravnog Crkva sv. Ivana Evanđeliste prije 1622, u Rupnom Dolu kod Ravnog: Crkve sv. Nikole i Crkva sv. Ilije prije 1622, u Trebinji/Trebimlji kod Ravnog Crkva Marijinog uznesenja prije 1619. i Crkva sv. Roka između 1622. i 1624. i u mjestu Velja Međa kod Ravnog prije 1622. godine te su obnovljene: u Gradcu kod Neuma Crkva Marijina uznesenja 1619, Crkva sv. Ane 1619. (ili kasnije) i u Orahovom Dolu kod Ravnog Crkva sv. Ivana Evanđeliste 1638. godine.²⁷ U Gabeli unutar zidina izgrađena je Crkva sv. Marka nakon 1694. godine po zauzeću te utvrde od Mletačke Republike.²⁸

U izvješću Kongregaciji 1622. godine o svim aspektima stanja katolika u Hercegovini (Zažablju, Neretvi, Popovu, Trebinju) kojeg su sačinili Benedikt Medvjedović, lješki biskup, i Dominik Andrijašević, skadarski biskup, poimenično se navodi 16 crkava na prostoru Trebinjsko-mrkanjske biskupije. Bile su to: u Dračevu (Sv. Ivan Evanđelist), Dubljanima

²⁴ Isto, 46-47.

²⁵ *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, ur. Ivica Puljić (Sarajevo: Vrhbosanska Visoka teološka škola), 1988, 90-95.

²⁶ Isto, 100.

²⁷ Mulić, *Hercegovina*, knj. 2/2, 176-181.

²⁸ Anđelko, Zelenika, “Gabela na Neretvi u doba Turaka”, *Radio Sarajevo Treći program*, br. 43 (1983): 423.

(Sv. Stjepan), Belinićima (Sv. Ilija), Orahovu Dolu (Sv. Ivan Evanđelist), Čvaljini (Sv. Ivan), Ravnom (Sv. Marija od porođenja i Sv. Dimitrije), Veljoj Međi (Sv. Ivan Evanđelist), Rupnom Dolu (Sv. Nikola), Trebimlji (Sv. Marija od uznesenja), Glumini (Sv. Petar Apostol), Zažablju (Sv. Marija i Sv. Ana), Vidonji (Sv. Vid), Dobranima (Sv. Marija od porođenja) i Naroni-Gabeli (Sv. Stjepan). Dvije godine poslije (1624) jedno je izvješće poslao fra Blaž, župnik iz Graca. On također nabroja poimenično po mjestima katoličke crkve na prostoru biskupije. U odnosu na prethodno izvješće postoje izvjesne razlike u nazivu, brojnosti i fizičkom stanju crkvenih objekata. Godine 1639. izvješće Kongregaciji uputio je i trebinjsko-mrkanjski biskup Miho Restić. U ovom izvješću spominje se šest katoličkih crkava u Popovu, a usputno se navode i pravoslavne.²⁹

Pojedine crkve vremenom su postajale derutne, zbog potresa i namjernih razaranja, pa nisu bile u upotrebi. Neke od njih su i obnovljene uz velike napore vjernika i nastojanja biskupa i svećenika. Tako Petar, sin Rade Dobroslavića iz Ravnog, ostavlja 1628. godine oporučni legat od 20 dukata Crkvi Marijina rođenja u Ravnom, za nabavku bogoslužnih predmeta (kaleža) i za druge potrebe. Petar, sin Ivana Medvjedovića (Orsini), kožuhar u Dubrovniku, obvezao je oporučno 1650. godine svog oca Ivana da sagradi Crkvu (kapelu) sv. Ivana Evanđeliste, u njegovu rodnom zavičaju – Orahovu Dolu. O obnovama sakralnih objekata svjedoče, podjednako, arhivski izvori i izvješća vizitatora i trebinjsko-mrkanjskih biskupa. U vjerskom životu tog području najvažniju ulogu imale su dvije crkve u Gracu – Sv. Marija i Sv. Ana, zatim Sv. Nikola u Rupnom Dolu, Crkva Marijina uznesenja (sada Sv. Rok) na Trebimlji i dvije crkve u Ravnom – Crkva Marijina rođenja i Sv. Dimitrija (Mitra). Ta izvješća trebinjsko-mrkanjskih biskupa svjedoče o stanju katolika, njihovoj brojnosti i položaju Katoličke crkve na prostoru Trebinjsko-mrkanjske biskupije u doba prije velikog potresa koji je 1667. godine pogodio

²⁹ Podaci navedeni prema: Marijan Sivrić, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od potresa 1667. do pada Republike 1808. godine* (Dubrovnik, Mostar: Državni arhiv, Biskupski ordinarijat, 2003), 42-43.

Dubrovnik i njegovu okolicu.³⁰ S druge strane, ističe se i teško stanje ove biskupije tokom 17. stoljeća kojoj je nedostajalo klera, sakralnih objekata – crkava i kapela, kuća za stanovanje svećenika te drugih sredstava za život Crkve.³¹ Iz nekoliko izvještaja i podataka vidljivo je da je broj katolika na ovom području bio minoran. To se čak objašnjava i posljedicama prelaska katolika na pravoslavlje.³² Takvo populacijsko stanje, logično, upućuje na potrebu, ipak, opreznijeg zaključivanja o vremenu nastanka pojedinih kršćanskih bogomolja u ovom području.

Da je među samim katolicima bilo i nesporazuma, dokazuje pismo prvaka i predstavnika franjevaca primorskih krajeva papi od 2. februara 1646. godine u kojem traže, zbog nebrige provincijalne uprave franjevaca iz Bosne u odnosu na katolike-vjernike u Hercegovini, odvajanje od bosanske provincije Bosne srebrenе.³³

Također, i tokom 17. stoljeća bilo je aktuelno pitanje odnosa između pravoslavnog sveštenstva i franjevačkog reda odnosno katolika na području Hercegovačkog sandžaka. Radmila Tričković je objavila defter Crkvene kancelarije za “Mitropolije i episkopije u Rumeliji i Anadoliji” koji potječe iz perioda 1640–1655. godina. U njemu je bosanska franjevačka provincija zavedena kao jedna od arhiepiskopija pod jurisdikcijom srpskih patrijarha pod imenom “Piskopija duhovnika Crkve latinske u sandžacima Bosanskom, Kliškom i Hercegovačkom”. To je bila specifična eparhija u sastavu Pečke patrijaršije. Dabrobosanski mitropolit je bio sufragani pečkog patrijarha nad franjevačkim samostanima u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji. Njegova dijeceza teritorijalno se poklapala s područjem piskopije koja je još obuhvatala i franjevačke samostane u Hercegovačkom sandžaku. Autonomija franjevačkog reda

³⁰ Isto.

³¹ Isto, 45.

³² Faruk Taslidža, *Između ratova – na granici svjetova: društveno-privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća (1606-1645)* (Mostar: BZK Preporod – Gradsko društvo Mostar, 2022), 48.

³³ Navedeno prema: Marko Vego, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine* (Čitluk, Trebinje: Skupština općine, Svjetlost, 1981), 212.

(to je ustvari provincija Bosna srebrna) bila je potpuna u pogledu unutrašnjeg ustrojstva, a njegov odnos prema pravoslavnoj jerarhiji bio je isključivo finansijski. Franjevci su i dalje bili sveštenici i dušebrižnici svoje katoličke raje. Svi problemi su proisticali iz činjenice da je porez išao pravoslavnoj jerarhiji te da su franjevci institucionalno bili sve dalje od Rima.³⁴

Kada je riječ o pravoslavnoj crkvi ona je još od srednjeg vijeka prisutna na rubnim prostorima Huma, kasnije Hercegovine. Eparhija ili episkopija je tokom vremena mijenjala nazive (Humaska, Hercegovačka, Zahumska, Hercegovačko-humska, Trebinjska). U 17. stoljeću evidentne su dvije eparhije: Trebinjska i Mileševska. Od sredine navedenog stoljeća ponekad je jedna ličnost (iz Mileševa) upravljala objema eparhijama. U ovom periodu poznati su sljedeći hercegovački episkopi: Silvestar 1602, i Leontije 1605–1611,³⁵ Simeon 1615–1630, sveti Vasilije Ostroški 1639–1649, Arsenije 1654, sveti Vasilije 1651–1671, Simeon Ljubibratić 1671–1681. i Simeon Zotović 1693. Što se tiče pravoslavnih bogomolja, najvjerovatnije iz 17. stoljeća potječu manastiri Dobričevo Pokorstva Sv. Bogorodice kasnije nazvan Dobričev-Kosjerevo (krajem 16. ili početkom 17. stoljeća), zatim Crkva sv. velikomučenice Varvare u Strupićima kod Ljubinja (prije 1664), Crkva vozdiženija časnog krsta u Projesku kod Ravnog (1700) i na kraju najveći broj njih sagrađen je kod Trebinja i to: Crkva uspenija Bogorodice u Drijenjanima (1664), Crkva rođenja Bogorodice ili Crkva sv. Georgija u Dubljanima (1664), Crkva sv. Nikole u Mrkonjićima (17. st.) te dvije

³⁴ Navedeno prema: Boris Nilević, "Odnos između pravoslavnog sveštenstva i franjevaca u Bosni i Hercegovini od XV do kraja XVII stoljeća", *Prilozi*, br. 19/20 (1984): 136-140. Detaljnije: Radmila Tričković, "Srpska crkva sredinom XVII veka", *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti, Odelenje istorijskih nauka*, knj. 2 (1980): 61-164.

³⁵ Njihova mitropolija podijeljena je u dvije eparhije: Limsku (Pljevaljski i Prijepoljski kadiluk) i Zahumsku (Trebinjska sa sjedištem u manastiru Tvrdoš). Vidi: Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1990), 128-130.

publiže datirane: Pokrova Bogorodice (17. ili 18. st.) i Vaznesenja časnoga krsta Sv. Jovana Krstitelja (prije 18. st.).³⁶

Najznačajniji manastir Tvrdoš, koji je vjerovatno krajem 16. stoljeća postao i sjedištem hercegovačkih episkopa, odnosno Hercegovačke eparhije, početkom 17. stoljeća je imao veliko imanje, a postao je, između ostalog, i ideološko i logističko središte “otpora prema Turcima”. Najznačajniji period postojanja manastira pada u vrijeme djelovanja vladike Vasilija koji je uspostavio vrlo bliske veze s rimskim papom i, zajedno s bosanskim mitropolitom Epifanijem te banjanskim episkopom Isaijem, pokrenuo 1648. godine pitanje unije crkava. Na koncu, manastir su tokom Bečkog rata minirali Mlečani po naredbi providura Marćela.³⁷ Naime, za vrijeme Kandijskog rata započeo je pokret pravoslavnih samostana za sjedinjenjem s Rimom (tzv. unijaćenje). On se vodio i s područja Trebinjsko-mrkanjske biskupije, preko Andrije Zmajevića, župnika i opata iz Perasta. Iguman pravoslavnog samostana iz Trebinja napisao je 1660. godine pismo papi u kojem ga priznaje za vrhovnog poglavara i moli da ga s tri ili četiri monaha posjeti u Rimu. Sljedeće godine je iguman Samostana sv. Marije u Trebinju Ćiril bio kod pape i to s pismom mitropolita Vasilija kojim je ovaj iskazao poslušnost papi. Kada je rat okončan, papi u posjetu je otišla i druga delegacija.³⁸

Iako u literaturi stoji da za Manastir Duži nema spomena prije 18. stoljeća i da je osnovan nakon pada trebinjskog Manastira Tvrdoš 1694. godine,³⁹ sačuvana su dva fermana koji se odnose na prilike u Manastiru Duži koji je tada bio metoh Manastira Tvrdoš. U fermanu iz 1646. godine upućen kadijama Novog i Ljubuškog stoji da su sveštenici manastira

³⁶ O teritorijalnoj rasprostranjenosti Humske-hercegovačke eparhije i episkopima/mitropolitima koji su obavljali tu dužnost u njoj tokom 17. stoljeća: Đoko Slijepčević, *Humske-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX veka* (Beograd, 1940), 18-51.

³⁷ Vojislav J. Korać, *Trebinje, Istorijski pregled, sv. II, Period od dolaska Turaka do 1878. godine* (Trebinje, Sarajevo: Zavičajni muzej, Svjetlost, 1971), 341-343.

³⁸ *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, 101-102.

³⁹ Vladimir Ćorović, “Hercegovački manastiri”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 24 (1912): 545.

u Dužima poslali tužbu u kojoj navode da im se po drugi put traži porez na vinograde i džizija, a da su oni to prije platili. Sultan naređuje da se to dobro ispita u smislu šerijatskih propisa i da se takve stvari više ne ponavljaju.⁴⁰ Drugi ferman je iz 1693. godine, a upućen je hercegovačkom mutesarifu i kadijama Mostara, Gabele, Doljana i dr. u kome se javlja: “U sultanov logor došao je mitropolit Simeon (Zotović) iz manastira Duži i potužio se da katolici i ostali kršćani, koji su od davnina plaćali manastiru određene pristojbe, neće više da ih plaćaju. Naređuje se da kršćani i dalje plaćaju mitropolitu pristojbe za vjenčanje i drugo.”⁴¹

Manastir sv. Vavedenija u Zavali kod Trebinja je u 17. stoljeću bio dosta aktivan, posebno u kulturno-umjetničkom i obrazovnom pogledu. Manastir je 1619. godine živopisan, dok su klauđeri nastavili prepisivačku djelatnost. Zabilježena je i razmjena, ali i kupoprodaja knjiga s drugim manastirima. Bilježi se da je Gavriilo, daskal (učitelj) Zavalac, prodao 1684. godine, nekom Milošu jedan psaltir.⁴²

U 17. stoljeću aktivan je bio i manastir u Dobrićevu. U izvorima se prvi put spominje 1661. godine, ali je, vjerovatno, nastao dosta ranije. Bio je dosta bogat, posjedovao je kulturne vrijednosti, no nekoliko puta je pljačkan i paljen.⁴³ Pored toga, trebinjska pravoslavna tradicija ostavila je traga na nizu zapisa i natpisa na raznim crkvenim knjigama, ikonama, dverima i slično, po crkvama, manastirima, u raznim krajevima Bosanskog ejaleta, ali i mnogo šire.⁴⁴ Sačuvan je i ferman iz 1631. godine kojim sultan obavještava nevesinjskog i blagajskog kadiju da je odobrio popravak crkve u Žitomislčićima, ali da ne smije biti veća nego što je prije bila.⁴⁵ To je bila redovna praksa osmanskih vlasti.

⁴⁰ AHNK/Ž, AT, OZ-DK 2/72.

⁴¹ AHNK/Ž, AT, OZ-DK 2/73.

⁴² Korać, *Trebinje*, 348-358.

⁴³ Isto, 363-366.

⁴⁴ Isto, 390.

⁴⁵ AHNK/Ž, AT, OZ-DK 2/77.

Treba imati u vidu još jednu dimenziju kada je riječ o pravoslavnoj crkvi. Naime, sveštenici su nakon 1557. godine i obnavljanja Pečke patrijaršije za svoje ciljeve koristili nešto veće slobode u djelovanju. Često su učestvovali na sastancima na kojima je razgovarano o antiosmanskim akcijama. U Hercegovačkom sandžaku je tada sjedište pobune bio trebinjski manastir na čelu s mitropolitom Visarionom (1590–1602). Pravoslavne vođe, naprimjer hercegovački mitropolit Vasilije Jovanović (1639–1671), ulazio je u pregovore i s papskom kurijom, tražio i materijalnu pomoć u borbi “protiv polumjeseca”. Na taj način su vjerski poglavari učestvovali u političkim procesima jasno postavljenih ciljeva.⁴⁶

Početni razvoj s kraja 16. stoljeća nije se mogao održavati u narednom stoljeću zbog vojno-političkih prilika u Hercegovačkom sandžaku i Bosanskom ejaletu koje su izravno utjecale i na Ljubinje i okolinu. Najveći problem s kojim se suočavao i Ljubinjski kadiluk, granični kadiluk s Dubrovačkom Republikom, bila je nesigurnost po živote i imovinu njegovih stanovnika zbog blizine granice prema Mletačkoj Republici, te crnogorskim i brdskim nahijama. Tokom 17. stoljeća zabilježen je niz upada raznih odmetnika sa strane koji su nanosili ogromne štete po Ljubinjskom kadiluku koji i nastaje u takvim društveno-političkim okolnostima. Osim nasilja koje je najviše pogađalo muslimanske sredine i bilo u službi dominantno političke destabilizacije Bosanskog ejaleta, rukom raznih odmetničkih skupina u ulozi “štapa”, prije svih, Mletačke Republike, raznovrsni oblici razbojništva koji su se događali na teritoriji Ljubinjskog kadiluka nisu imali “vjeru”, pa su tako među razbojnicima ili jatacima zabilježeni i neki muslimani, dok je među žrtvama bilo i nemuslimana. Osim što je ovo područje bilo meta napada i ljubinski kraj je imao svoje razbojnike.⁴⁷

⁴⁶ Vladimir Ćorović, “Mostar i Hercegovina”, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. 17, sv. 11-12 (1937): 884-885.

⁴⁷ Naprimjer, u augustu 1637. godine sultan piše hercegovačkom sandžak-begu u arpaluku Nuh-paši, bosanskom beglerbegu, kadijama ljubinjskog i novskog kadiluka da “Resul sin

Početak 17. stoljeća “krševiti kraj na granici i vjetrometini između mora i kopna, Turaka i Mletaka, međusobnim trvenjima i borbama za vlast, bunama i ratovima”, kako hercegovačko područje opisuje Miho Ljubić, pa tako i Ljubinja s okolinom postaje dodatno nesigurno i nemirno zbog raznih vidova kršenja prava i nasilja u praksi. Hajdučki i uskočki napadi na puteve, karavane, imovinu, putnike i drugo su pojačani, osmanske vlasti su mjeru zabrane trgovine (*jasak*) proglašavale 1608, 1616, 1617, 1620, 1622. i 1629. godine. Posebno se ističu incidenti prema granici s Dubrovačkom Republikom. U jednom hajdučkom napadu stradao je čak i ljubinjski kadija.⁴⁸

Na samom početku stoljeća, 1604. godine zabilježeno je da su uskoci u jednom od napada na Ljubinja porušili džamiju Babusseade Kajiš Mustafa-aginu.⁴⁹ U ramazanu 1606. godine meta napada bio je i zaim Ali. Izvršen je napad na njegovu kuću, nakon čega je izdata naredba, između ostalih, i ljubinjskom kadiji, da se pohvataju krivci ovog nedjela.⁵⁰ Nadalje, morlaci su 1613. godine počinili velika nedjela u Ljubinju i okolini.⁵¹ Iz jednog dokumenta iz 1613. godine se vidi da su uskoci “garet” učinili Ljubinja i odveli žene i djecu u selo Grgurić.⁵² Otprilike u isto vrijeme uskoci su iz nahije Popovo odveli više žena i djece u selo Čavaš o čemu je izvjestio ljubinjski kadija Sulejman sin Mehmedov.⁵³

Zabilježena su dva fermana u kojima se tretira pitanje navedenih upada u Ljubinja. Interesantno je primijetiti da je ljubinjsko stanovništvo za nemile događaje optužilo Dubrovčane. U prvom fermandu iz

Babadžara i braća Maksus i Sulejman, razbojnici iz ljubinjskog kadiluka, zajedno s još nekim lošim ljudima stalno upadaju u sela i pljačkaju muslimansko stanovništvo”. DAD, AT, Inventar sultanskih dokumenata, sv. 19, br. 902 (izradila: Vesna Miović).

⁴⁸ Mihić, *Ljubinja*, 180-182.

⁴⁹ DAD, AT, B 79-66a.

⁵⁰ BOA, Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (dalje: A.DVNS. MHM.d), 77/591 (4. ramazan 1014/13. januar 1606).

⁵¹ DAD, AT, B 79-29a, B 79-88a; Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 117.

⁵² DAD, AT, B 79-88a.

⁵³ DAD, AT, B 79-93a.

novembra ili decembra 1612. godine upućenom bosanskom beglerbegu Mustafa-paši, u skraćenoj varijanti, stoji: “Nakon što su stanovnici Ljubinja optužili Dubrovčane za uskočke napade, zamjenik hercegovačkog sandžakbega Ibrahim pozvao ih je na raspravu; Dubrovčani su poslali predstavnika, kojega zamjenik sandžakbega nije ništa pitao, već ga je zatvorio; zatim se uputio s više od tristo ljudi u Slano da bi istražio slučaj uskoka, ali tu se nije mogao zadržati zbog gladi i neimaštine koja na tom području vlada; od dubrovačkog kneza i vlastele zatražio je 7000 srebrnjaka za štetu koju su nanijeli uskoci; zatvorenog dubrovačkog poklisara treba osloboditi; Dubrovčani nisu dužni plaćati štetu koju su uskoci nanijeli osmanskim podanicima; zamjenika hercegovačkog sandžakbega treba uputiti na Portu kako bi opravdao svoje postupke.”⁵⁴

Tri mjeseca kasnije, u martu 1613. godine, dubrovačkoj vlasteli je upućen ferman sljedećeg sadržaja: “Dubrovačkoj vlasteli: stanovnici Ljubinskog kadiluka izvijestili su Portu da su uskoci prešli preko dubrovačkog područja, došli u Ljubinjski kadiluk, oteli ljude i djecu i krali; Ljubinjani su nakon toga došli dubrovačkoj vlasteli i zatražili plijen koji se nalazio po dubrovačkim selima; ni dubrovačke vlasti, ni razbojnici nisu im ga htjeli vratiti; plijen je prebačen u Senj; nakon toga je kadijama Ljubinja i Nevesinja upućen ferman da istraže slučaj, a oni su izdali sudsko rješenje da se plijen nalazio u dubrovačkim selima, te da Dubrovčani moraju platiti 7340 srebrnjaka odštete; unatoč rješenju, Dubrovčani taj novac nisu htjeli dati, te je uslijedilo suočavanje na carskom divanu pred kaziaskerima; presuda je bila da Dubrovčani moraju platiti spomenuti iznos novaca, a obećali su da više neće dopuštati prolaz uskocima i da će sprečavati njihova nedjela; kad stigne sultanov furažer Ali s ovim fermanom, neka njegovim posredstvom spomenutim stanovnicima isplate 7340 srebrnjaka za otete ljude, djecu i imovinu, i to odmah, bez otezanja i svađanja.”⁵⁵

Evidentiran je još jedan oblik nasilja s kojim se stanovništvo ljubinskog kraja, ali i šireg područja Hercegovačkog sandžaka, suočavalo.

⁵⁴ DAD, Acta et Diplomata (dalje: AD), 7/2.1, sv. 13, br. 612.

⁵⁵ DAD, AD, 7/2.1, sv. 13, br. 613.

Nakon što bi sandžak-begovi ili dizdari tvrđava bili smijenjeni s dužnosti, janjičari i tvrđavski posadnici iz raznih vojnih rodova odmetali bi se i pridruživali razbojnicima te zajedno s njima napadali kuće i imovinu mještana. Takav slučaj je zabilježen u septembru 1613. godine zbog čega se izdaje naredba o hapšenju izvršitelja nezakonitih djela namjesniku Bosanskog ejaleta, ali i kadijama Novog, Ljubinja, Cernice, Nevesinja, Foče, Tašlidže i Prijepolja.⁵⁶

Slično stanje vladalo je i u toku Kandijskog rata. Stanovništvo je bježalo, ginulo ili je odvođeno u ropstvo. Od kraja 1646. godine upadali su makarski hajduci,⁵⁷ a između 1654. i 1667. godine meta bokeljskih hajduka s centrom u Perastu bili su Trebinje, Konavle i Popovo polje, kao i ostatak Hercegovačkog sandžaka. Inače, ti hajduci su bili porijeklom iz Hercegovine, a neki i iz ljubinjskog kraja. Uspjeli su unijeti nemir i nesigurnost u sandžak pobivši mnogo stanovništva, a jedan njegov dio odvođeci u roblje.⁵⁸

Kadije su pažljivo bilježile i vjerno izvještavale više nivoe vlasti o nasiljima u Hercegovačkom sandžaku. Gabeoski kadija Sejid Omer 1648. godine javljao je centralnim vlastima u Istanbulu da je "hajduk Milić, sin Vujadinov iz Ljubinjskog kadiluka počinio sa svojom družinom po Hercegovini velika nasilja, pljačke i paljenje kuća".⁵⁹ Ljubinjski kadija Ishak 1650. godine na temelju izjava svjedoka potvrđuje da "hajduk Petar Kulišić napada često puta na sela kod tvrđave Novi i pričinjava svijetu štete i nasilja".⁶⁰

S druge strane, neki muslimani u Neretvi, Ljubinju i Mostaru jatakovali su hajducima tako što su ih slobodno puštali da prođu kroz njihov teritorij.⁶¹

⁵⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d, 81/528 (15. šaban 1022/30. septembar 1613).

⁵⁷ Na prve napade ih je huškao biskup fra Petar Kačić. Nikola Zvonimir Bjelovučić, "Ugovor makarsko-primorskih knezova s Mletačkom republikom god. 1646.", *Starine*, knj. 32 (1907): 318-322.

⁵⁸ Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka* (Beograd: Istorijski institut, 1970), 270-275.

⁵⁹ AHNK/Ž, AT, OZ-DK, 12/566.

⁶⁰ AHNK/Ž, AT, OZ-DK, 12/565.

⁶¹ Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. 4 (Beograd: Arhivar, 2003), 279.

Ponekad su hajdučka meta bili i sami kršćani. Oni su se tužili da prema njima gore postupaju “hajduci nego Turci”. Otimali su im stoku, pljačkali i palili kuće, hvatali ljude i prodavali ih u roblje.⁶² Trebinjsko-mrkanjski biskup od 1647. godine Sabin Florianus Cvjetković bio je meta hajdučkih napada, ali i mnogi župnici.⁶³ Godine 1664. ta biskupija je teško stradala od hajduka. Župe Popovo i Gradac opljačkali su i zapalili. Narod se skrivao po pećinama, a mnoge su zarobili i prodali u roblje.⁶⁴

Izvori bilježe stradanje nemuslimana te njihove imovine i bogomolja. Naprimjer, 1663. godine 110 hercegovačkih katolika prodato je u Italiju, tačnije Ankonu, Livorno i Napulj.⁶⁵ Godine 1665. hajduci su s područja Trebinjske biskupije stjerali niz dubrovačku Župu 500 grla stoke i nešto roblja “sve samih kršćana rimskog katoličkog obreda”. U proljeće 1668. godine hajduci su na mletačku galiju u Makarsko primorje doveli “preko 100 zarobljenih kršćana”.⁶⁶ Godine 1672. manastir Zavala bio je meta hajdučkih napada.⁶⁷

U ratnim okolnostima sigurnosni problem se samo produbljivao, a stradanja navedenih i drugih pojedinaca i porodica su se povećavala. Tako su uskoci iz Primorja 1663. godine odveli sedamnaest osoba i opljačkali sela Bančice i Mišljen.⁶⁸ Dvije godine ranije, uskoci i morlaci iz Primorja pobili su i zarobili mnogo muslimana iz Ljubomira i okoline Trebinja: odveli su Ahmeda, Aliju i Hasana Ramadanovića, Sulejmana Ratića i Zafera Suljevića. Iz Turana u trebinjskim brdima odveli su Ahmeda, Arslana, Mahmuda, Ćerima i Rahimu i sve ih kao roblje prodali u Napulj. Stanovnici Ljubomira 1667. godine pisali su žalbu Ali-paši zbog pljačke njihovih sela i stoke od hajduka i Dubrovčana.⁶⁹

⁶² *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, 97.

⁶³ Isto, 97.

⁶⁴ Isto, 98.

⁶⁵ Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. 4 (Beograd: Arhivar, 2008), 279.

⁶⁶ Jurišić, *Katolička crkva*, 164.

⁶⁷ Mihić, *Ljubinje*, 188.

⁶⁸ Navedeno prema: Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 117.

⁶⁹ Mihić, *Ljubinje*, 188.

Stanovništvo ovog kadiluka često je imalo tešku sudbinu popraćenu iseljavanjima, paljenjem ognjišta, povratkom u svoja mjesta i obnovom života nakon većih ili manjih sukoba. O tome svjeoči i podatak s kraja 17. stoljeća kada su ljubinjiski prvaci: dva brata Serdarevića “Fazli-beg i brat mu, gospodari Ljubinja” posjetili mostarskog uglednika Osmana-agu Halebiju i tražili pomoć za povratak na svoja popaljena ognjišta.⁷⁰

Popovo je bilo u sastavu nekada Ljubinjskog, a nekada Stolačkog, Ga-beoskog ili Trebinjskog kadiluka. Od podataka za 17. stoljeće zabilježena su imena Gazi spahije i Omer Čelebije 1632. godine iz Dračeva koji se spominju u hudžetu ljubinjskog kadije. Ibrahim-beg Katić spominje se kao spahija 1625. godine, neki Ibrahim-aga spominje se 1632. godine kao zaim Popova. Oko 1624. godine na području Popova bilo je više muslimanskih sela i u njima do 800 kuća. Jedan dio porodica je preko ljeta boravilo u Popovu kako bi nadgledali čifluke i ubirali porez, a zimi se vraćali u Mostar, Ljubinje, Nevesinje, Stolac i Trebinje. Drugi faktor koji je zauvijek iseljavao porodice iz popovskih sela bili su uskočki napadi (pljačka, ubistva, zarobljavanja) tokom cijelom 17. stoljeća, a posebno za vrijeme dva velika rata.⁷¹ Iako se u literaturi navodi da je Popovo krajem stoljeća bio zijamet čuvenih begova Čengića, iz jednog dokumenta od 29. redžeba/10. septembra 1656. godine može se izvesti zaključak da je Popovo u posjedu Čengića bilo mnogo ranije. Naime, u njemu se poziva na istragu zbog tvrdnji da je Čengizade Ali (očito je riječ o Ali-paši Čengiću) učinio nasilje stanovnicima sela nahije Popovo koje pripada Ljubinjskom kadiluku. Traži se dostavljanje ishoda istrage centralnim vlastima u Istanbul.⁷²

Popovo se ističe kao meta čestih uskočkih i hajdučkih napada tokom 17. stoljeća u kojima su stradavali ljudi i imovina.⁷³ Posebno u prve dvije

⁷⁰ Serdarević, *Priče i legende*, 19.

⁷¹ DAD, AT, B 79-65a, B 79-66a, B 50-13, C 6-38a, B 79-93a, C 6-30a; Jovan Radonić, sabrao i objavio, *Dubrovačka akta i povelje*, knj. III, sv. I. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1934, 471-472; Podaci preuzeti od: H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 280-281.

⁷² BOA, A.DVNS.MHM.d, 91/358.

⁷³ Detaljnije: Mihić, *Ljubinje*, 178, 188.

decenije 17. stoljeća intenzivirani su uskočki napadi iz Senja na područje Hercegovačkog sandžaka. Stalna baza im je bila selo Osobljav na Pelješcu, na dubrovačkoj teritoriji. Cijela dolina Neretve nastojala je 1610. godine onemogućiti uskoke na širem teritoriju.⁷⁴ Zabilježeno je nekoliko uskočkih upada 1613. godine na prostore Trebinja i Popova.⁷⁵ Taj kontinuitet upada zadržan je sve do 1617. godine tj. Parisko-madriidskog sporazuma koji je potpisan između Habsburške Monarhije i Mletačke Republike. Tim sporazumom okončan je trogodišnji tzv. Uskočki rat (1615–1618). Od tada senjski uskoci silaze s historijske pozornice jer bivaju raseljeni iz Senja, a hercegovačko područje, posebno oblast od Popova Polja do Trebinja dobija priliku za predah.⁷⁶ Međutim, time nisu prestali uskočki upadi. Neki Ali-aga piše molbu (arz) 1640. godine u kojem izvještava da je u nahiju Popovo došlo 150 uskoka gdje su zarobili i sa sobom odveli 54 rajetina (kafira/nevjernika) te da su u Dubrovnik otjerali 200 volova.⁷⁷ Treba napomenuti i to da od 1617. do 1645. godine osmanska flotila na Neretvi nije poduzimala veće akcije kako se ne bi ugrozio mir s Mletačkom Republikom.⁷⁸ Jedan od načina kojim su stanovnici Popova nastojali zaustaviti napade na njihova sela je bila i osveta. Zabilježeno je u martu i augustu 1604. godine da su čauš Derviš iz Popova i njegov brat Daud četiri godine pljačkali po Primorju “osvećujući se zbog uskočkih napada na Popovo”.⁷⁹ I druge pošasti su morale ovaj kraj. Kuga je harala 1677. godine Popovom i okolinom.⁸⁰ Zabilježen je i podatak o pojavi kuge u ljubinjском kadiluku i mnogo ranije, 1631. godine.⁸¹

⁷⁴ Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. 1 (Beograd: autorovo izdanje, 2003), 275-276; ; Vuk, Vinaver, “Bosna i Dubrovnik”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. 13 (1962): 203-204.

⁷⁵ DAD, AT, B 79-53a.

⁷⁶ Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. 2 (Beograd: Arhivar, 2003), 383-402.

⁷⁷ DAD, AT, C 6-30a.

⁷⁸ Hrabak, *Iz starije prošlosti*, knj. 1, 275-276.

⁷⁹ DAD, AT, *Inventar sultanskih dokumenata*, sv. 11, br. 518 i 542 (izradila: Vesna Miović).

⁸⁰ Mihić, *Ljubinja*, 189.

⁸¹ DAD, AT, C 8-46a.

Ljubinjski kadiluk je bio važan i za trgovačke poslove kao tranzitno područje, posebno na frekventoj ruti koja je vodila do dubrovačke izvožno-uvozne luke. Između ostalih djelatnosti, kramari kao organizatori karavanskog saobraćaja i najodgovornija lica za karavan i prevoz robe imali su značajnu ulogu u tom procesu. O njima je ostao zabilježen trag i na području Ljubinskog kadiluka. Tridesetih i četrdesetih godina 17. stoljeća najpoznatija kramarska porodica u Trebinju bili su Pržigrahovići – Vujin i Milutin Jovanov. Kada je u pitanju konfesionalna pripadnost kramara, vidi se da ih je većina bila pravoslavne vjere. Slijede ih katolici, a samo ponekad muslimani. Kramara je bilo i u Bileći, Ljubomiru i Ljubinju. Tek u 17. stoljeću počeli su se javljati organizatori tranzita iz Ljubinja.⁸²

Takva situacija je ljubinjske kadije dovodila u središte zbivanja u vezi s trgovinom i tranzitom roba, posebno onda kada su se događale nezakonite aktivnosti. Godine 1616. ljubinjski kadija Abdul-dželil obavještava dubrovačkog kneza i vlastelu o pljački trgovaca i oduzimanju njihove robe od razbojnika.⁸³ Zatim, ljubinjski kadija Mustafa 1625. godine obavještava dubrovačkog kneza i vlastelu da je Pavle sin Stipanov iz KonaVala napao na Ibrahima sina Abdulahova iz sela Grablje kod Ljubinja, opljačkao mu kuću i otjerao vola.⁸⁴ Hudžet ljubinskog kadije Šabana izdat 1677. godine na pritužbu dubrovačkog kneza i vlastele potvrđuje, na temelju izjava svjedoka, da su odmetnici iz Crne Gore upadali na dubrovačku teritoriju i pljačkali: “Oni su odveli preko 30.000 komada razne stoke i dva čovjeka ubili i odveli u ropstvo dvije djevojke.”⁸⁵

Ljubinje je imalo svoje trgovce muslimane od druge polovine 17. stoljeća. Patron nekog dubrovačkog galeona dao je sredinom jula 1637. godine obavezu da će za osam dana otploviti za Ankonu s robom Mahmuda Čakžuzina (?) iz Ljubinja i Alije iz Sarajeva. Šaban Turčin iz

⁸² Navedeno prema: Hrabak, *Iz starije prošlosti*, knj. 2, 354-371.

⁸³ DAD, AT, 1232.

⁸⁴ DAD, AT, 1201.

⁸⁵ AHNK/Ž, AT, OZ-DK, 14/669.

Ljubinja sakupljao je vunu u Sjenici za Sebastijana Zamanju; pored toga javlja se kao svjedok protiv Ibrahima Veljbaškića iz Ljubinja. Neki Mujo Tešovac iz Ljubinja izjavio je sredinom maja 1655. godine da je primio dva cekina rušpija od nekog Antuna Šišinja iz dubrovačke Omble za ranije dugove.⁸⁶ Na početku Kandijskog rata, 1646. godine, zabilježen je jedan zanimljiv slučaj u vezi s trgovačkim tokovima, ali i potraživanjem imovinskih prava u selu Uboskom. Naime, kćerke preminulog janjičara Mustafe iznijele su optužbu na račun nasljednika koji su, dok su one bile maloljetne i bez njihove dozvole, prodali dućane koji su ostali u nasljedstvo iza njihovog oca Mustafe, nakog čega je izbio nesporazum sa spahijom Mustafom u čijem su se posjedu nalazili dućani. Naređeno je sudsko odlučivanje po tom pitanju.⁸⁷

Osmanlije su nakon Kandijskog rata promijenile odnos prema “ljutim neprijateljima” Mlečanima. Ta promjena je utjecala i na osmansko-dubrovački odnos.⁸⁸ Tako je od 1677. do 1682. godine zabilježen jedan od najtežih dubrovačkih sporova sa centralnom vladom u Istanbulu, odnosno velikim vezirom Kara Mustafa-pašom. Zbog vlastitog antagonizma prema Dubrovčanima, nezadovoljstva poklonima za ustoličenje za velikog vezira i sličnih stvari, Kara Mustafa-paša je htio zagorčati život Dubrovčanima. Posebno se to vidjelo nakon što je aktuelizirao priču iz Kandijskog rata o prekomjernom naplaćivanju carina Osmanlijama od Dubrovčana. Takav nastup velikog vezira imao je reperkusije i po lokalne odnose. U martu 1678. godine izdat je ferman o blokadi dubrovačke granice, naslovljen na bosanskog beglerbega i hercegovačkog sandžak-bega. Prema pismu Nika Kuvelića iz Novoga, bosanski namjesnik je po sultanovoj naredbi naredio sedmorici susjednih kadija (Mostar, Gabela, Ljubinje, Novi, Nevesinje, Foča i Cernica) da zatvore put za Dubrovnik i zabrane svaku trgovinu. Bosanskom namjesniku je dodatno naredio da pokuša utjerati novac od

⁸⁶ Navedeno prema: Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. 6 (Beograd: Arhivar, 2009), 378.

⁸⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d, 91/75 (29. safer 1056/16. april 1646).

⁸⁸ Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana* (Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2005), 102.

Dubrovčana. Ahmed-paša je to uspio zaobići. Iz tog perioda su dvije buj-ruldije koje anatemišu Dubrovačku Republiku i podanike, za koje Vesna Miović drži da su falsifikati. Centar koji je pokrenuo takvu stvar bio je ljubinjski kadija. Sukob s Kara Mustafom riješen je ubrzo. Dubrovčani su nakon cjenkanja platili 60.000 talira (umjesto 2.150.000), a dva mjeseca kasnije im je odblokirana granica.⁸⁹

Prilike na primorskim trgovačkim skelama ponekad su se direktno reflektirale i na život u varošima i kasabama Hercegovačkog sandžaka. Potvrđuje to ferman sultana Murata IV iz aprila 1623. godine kojim se hercegovačkim kadijama naređuje sprečavanje neodgovornih pojedina-ca koji hranu i stoku, kupljenu na skelama u Slanom i Ledenici, po višoj cijeni izvoze u neprijateljsku zemlju. Taj protuzakoniti izvoz, osuđen i od šejhu-l-islama, prethodno su sultanu prijavili stanovnici varoši Lju-binja, koji su u novonastalim okolnostima ostajali bez osnovnih život-nih namirnica. Po prispjeću fermana na kadijama je bilo da cjelokupnu situaciju provjere, a potom, u svakom slučaju, ne dozvole pojavu bilo kakve oskudice u Hercegovini.⁹⁰

Trebinje, koje je bilo dijelom Ljubinjskog kadiluka, tek će se početkom 18. stoljeća početi razvijati, a status kasabe dobiti dolaskom kape-tana Osman-paše Resulbegovića. Evlija Čelebi nije putovao Trebinjem. Za ovaj rad je važno napomenuti da je trebinjski kraj postao aktuelan u Bečkom ratu kada se u njega i okolinu doseljavaju mnoge porodice iz Vrgorske krajine, Makarskog primorja, donjeg toka rijeke Neretve i Boke Kotorske koji tada dolaze pod vlast Mletačke Republike. I taj kraj je tokom 17. stoljeća bio meta uskočkih i hajdučkih napada. Naprimjer,

⁸⁹ Salko Nazečić, *Iz naše narodne epike, I dio, Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narod-na pjesma* (Sarajevo: Svjetlost, 1959), 91-92; Radovan Samardžić, *Veliki vek Dubrovni-ka* (Beograd: Prosveta, 1983), 443-481; Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka* (Dubrovnik, Sarajevo, Travnik: Državni arhiv u Dubrovniku, Matica Hrvatska – ogranak Dubrovnik, Historijski arhiv Sarajevo, Kantonalni arhiv Travnik, 2008), 113-116.

⁹⁰ Navedeno prema: Faruk Taslidža, "Trgovina Hercegovačkog sandžaka u prvim decenija-ma XVII stoljeća", *Prilozi*, br. 40 (2011): 65.

džamiju u Policama kod Trebinja spalili su oko 1680. godine uskoci iz Dalmacije predvođeni Stojanom Jankovićem i Ilijom Smiljanićem. Prema kazivanju, napali su na Bajram, popalili džamiju, pobili muslimane i bacili ih u Trebišnjicu.⁹¹

Zaključak

Ljubinje je uz Novi, Gabelu i Imotski predstavljao jedan od, uslovno rečeno, “širih” geografskih centara Hercegovačkog sandžaka u toku 17. stoljeća. Za razliku od drugih područja, oni su bili na potpuno drukčijoj geostrateškoj poziciji nalazeći se na tri ključne tačke u Dubrovačkom zaleđu, najjužnijoj, centralnoj i najsjevernijoj na rijeci Neretvi, dok je Imotski kao jedna vrsta “produžetka” zaokruživao poziciju prema Jadranu odnosno Kliškom sandžaku. U tom kontekstu, Ljubinje s okolinom je bilo pograničje izloženo raznim opasnostima koje su vrebale od raznih odmetničkih skupina. Međutim, razbojništvo je znalo biti i dvosmjerno, ali i osvetničko. Kako je riječ o granici s Dubrovačkom Republikom to su i odnosi s njome, posebno nakon izvršenih protuzakonitih djela, bili izraženi. Osim toga, Ljubinjski kadiluk je bio važan i kao tranzitno područje za trgovinu. Sve skupa učinilo je ljubinjske kadije nezaobilaznim figurama jer su ih događaji, zbog navedenih okolnosti, dovodili u centar zbivanja. Jedna od karakteristika ljubinjskog kraja, kao i nekih drugih hercegovačkih mjesta, bila je ta da je bilo središte značajnih ljudi kao što je bio vakif i kapuaga na osmanskome dvoru Kajiš Mustafa-aga. Ovaj kraj je, upravo, zahvaljujući utjecajnim ličnostima iz muslimanskih i nemuslimanskih sredina dobio značajan broj sakralno-profanih građevina i u toku navedenog stoljeća što je svakako dalo doprinos razvoju općih obrazovnih, kulturnih i vjerskih prilika u Hercegovačkom sandžaku.

⁹¹ Mustafa Busuladžić, “Resulbegovići”, *Novi Behar*, br. 7-9 (1937): 101.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije, Mostar (Arhiv HNK/Ž),
 - Fond: Acta Turcarum (AT)
- Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik (DAD)
 - Serije:
 - Acta et Diplomata (AD)
 - Acta Turcarum (AT)
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Istanbul (BOA)
 - Fond: Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d)
 - Fond: Maliyeden Müdevver

Objavljeni izvori:

- Aličić, Ahmed S. preveo i priredio. *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sv. 1 i 2. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2014.
- Čelebi, Evlija. *Putopis – Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao H. Šabanović. Sarajevo: Svjetlost, 1967.
- Radonić, Jovan sabrao i objavio. *Dubrovačka akta i povelje*, knj. III, sv. I. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1934.

LITERATURA

Knjige:

- Hasandedić, Hivzija. *Genealoška istraživanja (porijeklo i status, istaknuti pojedinci nekih muslimanskih porodica u Hercegovini)*. Mostar: Islamski kulturni centar, 2009.
- Hasandedić, Hivzija. *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*. Sarajevo: El-Kalem, 1990.
- Hrabak, Bogumil. *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. I-VI. Beograd: Arhivar, 2003–2009.
- Jurišić, Karlo. *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1972.
- Korać, Vojislav J. *Trebinje, Istorijski pregled, sv. II, Period od dolaska Turaka do 1878. godine*. Trebinje, Sarajevo: Zavičajni muzej, Svjetlost, 1971.
- Mihić, Ljubo J. *Ljubinja sa okolinom*. Šabac: GIP “Dragan Srnić”, 1975.
- Miović, Vesna. *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*. Dubrovnik, Sarajevo, Travnik: Državni arhiv u Dubrovniku, Matica Hrvatska – ogranak Dubrovnik, Historijski arhiv Sarajevo, Kantonalni arhiv Travnik, 2008.
- Miović, Vesna. *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2005.
- Mulić, Jusuf. *Hercegovina – Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva, Od početka XVII stoljeća do kraja osmanske vladavine*, knj. 2/2. Mostar: Muzej Hercegovine, 2007.
- Nazečić, Salko. *Iz naše narodne epike, I dio, Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma*. Sarajevo: Svjetlost, 1959.
- Nilević, Boris. *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.
- Popara, Haso. *Vakufi hadži Ahmed-age i Mustafa-age – osnove nastanka i razvoja kasabe Ljubinja krajem 16. i tokom 17. stoljeća*. Mostar: Muf-tijstvo mostarsko, 2020.

- Šabanović, Hazim. *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.
- Samardžić, Radovan. *Veliki vek Dubrovnika*. Beograd: Prosveta, 1983.
- Serdarević, Mevlida. *Priče i legende bošnjačkih porodica Serdarevići iz Ljubinja*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2020.
- Sivrić, Marijan. *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od potresa 1667. do pada Republike 1808. godine*. Dubrovnik, Mostar: Državni arhiv, Biskupski ordinarijat, 2003.
- Slijepčević, Đoko. *Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX veka*. Beograd, 1940. (separat)
- Stanojević, Gligor. *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*. Beograd: Istorijski institut, 1970.
- Taslidža, Faruk. *Između ratova – na granici svjetova: društveno-pri-vredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća (1606-1645)*. Mostar: BZK Preporod – Gradsko društvo Mostar, 2022.
- *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. ur. Ivica Puljić. Sarajevo: Vrhbo-sanska Visoka teološka škola, 1988.
- Vego, Marko. *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*. Čitluk, Trebinje: Skupština općine, Svjetlost, 1981.

Članci:

- Bjelovučić, Nikola Zvonimir. “Ugovor makarsko-primorskih knezova s Mletačkom republikom god. 1646.”. *Starine*, knj. 32 (1907): 317-322.
- Busuladžić, Mustafa. “Resulbegovići”. *Novi Behar*, br. 7-8 (1937): 101-104.
- Ćorović, Vladimir. “Hercegovački manastiri”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 24 (1912): 545-553.
- Ćorović, Vladimir. “Mostar i Hercegovina”. *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. 17, sv. 11-12 (1937): 865-1085.

- Draganović, Krunoslav. “Izvjješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624.”. *Starine*, knj. 39 (1938): 1-10.
- Korić, Elma. “Utemeljitelj Kizlaragine džamije u Ljubinju Kajiš Mustafa-aga sin Mahmudov, kapuaga na osmanskome dvoru u Istanbulu, i njegov vakuf”. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 67 (2018): 193-218
- Nilević, Boris. “Odnos između pravoslavnog sveštenstva i franjevacu u Bosni i Hercegovini od XV do kraja XVII stoljeća”. *Prilozi*, br. 19/20 (1984): 129-141.
- Taslidža, Faruk. “Trgovina Hercegovačkog sandžaka u prvim decenijama XVII stoljeća”. *Prilozi*, br. 40 (2011): 55-77.
- Tričković, Radmila. “Srpska crkva sredinom XVII veka”. *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka*, knj. 2, (1980), 61-164.
- Truhelka, Ćiro. “Opis Dubrovnika i Bosne iz 1658. godine”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 17 (1905): 415-440.
- Vinaver, Vuk. “Bosna i Dubrovnik (1595–1645)”. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. 13 (1962): 200-232.
- Zelenika, Anđelko. “Gabela na Neretvi u doba Turaka”. *Radio Sarajevo Treći program*, br. 43 (1983): 389-428.
- Zelenika, Anđelko. “Nepoznate i malo poznate spomeničke vrijednosti Ljubinja”. *Naš krš – Bilten speleološkog društva*, br. 14-15 (1983): 119-122.

Summary

On Social and Political Circumstances in the Kaza of Ljubinje in the 17th Century (until the Outbreak of the Wars of the Holy League/Morean War)

Along with Novi, Gabela and Imotski, Ljubinje represented one of the, relatively speaking, “wider” geographical centers of the Herzegovinian Sanjak during the 17th century. Unlike other areas, they were in a completely different geostrategic position, being located at three key points in the Dubrovnik hinterland, the southernmost, central and northernmost on the Neretva River, while Imotski, as a kind of “extension”, rounded off the position towards the Adriatic, i.e. the Klis Sanjak. In this context, Ljubinje and its surroundings were a border exposed to various dangers lurking from various outlaw groups. However, banditry was known to be two-way, as well as vengeful. As we are talking about the border with the Republic of Dubrovnik, the relations with it, especially after the illegal acts, were expressed. In addition, Kaza of Ljubinje was also important as a transit area for trade. All together, it made the Ljubinje’s qadis indispensable figures because the events, due to the aforementioned circumstances, brought them to the center of events. One of the characteristics of the Ljubinje’s area, as well as some other places in Herzegovina, was that it was the center of important people such as legator and gatekeeper of the Ottoman Court Kayish Mustafa Agha. Thanks to influential figures from Muslim and non-Muslim communities, this region received a significant number of both sacral and profane buildings during this century, which certainly contributed to the development of general educational, cultural and religious opportunities in Herzegovinian Sanjak.